

Z K I J O W A D O R Z Y M U

Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Ukrainą i Stolicą Apostolską

pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak

Białystok 2012

Ігор Скочиляс

ЛЬВІВ

Рецепція Берестейської унії у Львівській єпархії в першій половині XVII століття (спростування одного історіографічного міфу)

Безпосередня реакція на унію

Проголошення Берестейської унії в 1596 р. спричинило конфесійний поділ єдиної Київської митрополії на православному й унійну юрисдикції¹. Розкол у білорусько-українській релігійній спільноті виявився цілком несподіваним і для сучасників, і для наступних поколінь русинів². Він заторкнув навіть такі невеликі за площею єпархії,

¹ Панорамний огляд подій у Київській митрополії, від Берестейських соборів до відновлення легальної православної єрархії, подають: А. Миронович, *Православная Церковь и уния на территории Речи Посполитой в 1596–1620 годах*, [w:] *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: Матеріали міжнар. наук. діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третя зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнар. наук. симпозіуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету «Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу» (Львів, 24–27 серпня 2006 р.)*, red. Й. Марте, О. Турій, Львів 2008 (далі – PRO ORIENTE), s. 49–78; S. Senyk, *The Ukrainian Church in the Seventeenth Century*, [w:] *Analecta OSBM*, vol. 15, № 1–4, p. 339–374. Див. також конспективну статтю того ж дослідника про православно-унійні конфлікти у «довгому» XVII ст., написану переважно на підставі полемічної історіографії XIX ст. й вибіркового корпусу джерел: A. Mironowicz, *Orthodoxy and Uniatism at the End of the Sixteenth Century and during the Seventeenth Century in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, [w:] *Litauen und Ruthenien: Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert)*, hrsgg. von S. Rohdewald, D. Frick, S. Wiederkehr, Wiesbaden 2007, p. 190–209.

² Див., наприклад, міркування з цього приводу: Б. Гудзяк, *Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, пер. М. Габлевич; під ред. О. Турія, Львів 2000, s. 241–244; Б. Н. Флоря, *Кризис*

як Турово-Пинська³. Унія також призвела до кризи національної ідентичності та самосвідомості в руському соціумі, які мали виразні етнорелігійні ознаки. Водночас приклад Західної Європи показує, що церковні конфлікти та примирення можуть виступати таким самим важливим фактором у творенні модерної національної свідомості, як і географічні бар'єри та державні кордони⁴.

Проголошення Берестейської унії спершу ніяк не вплинуло на організаційну структуру Львівської єпархії⁵. Ще 12 липня 1595 р. православний шляхтич Адам Балабан від імені свого рідного брата Гедеона, львівського владики, вніс у Галицький гродський суд скаргу на тих руських єпископів, котрі підтримували ідею єдності Київської митрополії з Римським престолом⁶. На Галицькому сеймику 10 січня

организационных структур православной церкви в XVI в., [w:] М. В. Дмитриев, Б. Н. Флоря, С. Г. Яковенко, Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI–XVII в., cz. 1, Москва 1996, s. 33–41.

³ У середині XVIII ст. на Поліссі діяло 238 унійних і 47 православних храмів (парафій), на території яких жило, відповідно, 14 8500 і 26 300 душ русинів (Д. В. Лісейчыкаў, *Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Пінска-Тураўскай уніяцкай епархii ў сярэдзіне XVIII ст.*, [w:] Архіварыус. Зборнік наукових паведамленьяў і артыкулаў, вып. 6, 2008, s. 137, 145–146; W. Walczak, *Struktura terytorialna unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009, s. 216–217 (перелік унійних парафій XVIII ст. (за намісництвами) наведено на s. 221–229).

⁴ С. Плохій, *Берестейська унія та нові концепції Русі*, [w:] PRO ORIENTE, s. 425–426.

⁵ Див. упис фрагмента бреве папи Климента VIII від 7 лютого 1595 р. про „унію русинів з Римською церквою” у „Золотій книзі” Львівської єпархії: Національний музей ім. [Митрополита] Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ), Ркп-142, s. 228–229. Генезу та наслідки Берестейської унії в Київській митрополії XVII ст. з богословської, екуменічної та історичної перспектив розкривають наукові збірники: *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті: Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других «Берестейських читань» (Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р.)*, ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій, Львів 1996; *Матеріали Четвертих «Берестейських читань», Львів–Луцьк–Київ, 2–6 жовтня 1995 р.*, ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій, Львів 1997; *Internationales Forschungsgespräch der Stiftung PRO ORIENTE zur Brestler Union. Erstes Treffen: 18.–24. Juli 2002*, hrsg. J. Marte, Würzburg 2004; *Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: Матеріали міжнар. наук. діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третьє зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнар. наук. симпозіуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету „Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу”, Львів, 24–27 серпня 2006 р.*, red. Й. Марте, О. Турій, Львів 2008. Вартими уваги є порівняльний аналіз Флорентійської та Берестейської моделей поєднання Церков: E. Ch. Suttner, *Die Union in den ruthenischen Landen. Das Florentiner Geschehen von 1439 und die Brestler Union (1595/96)*, [w:] *Ostkirchliche Studien*, bd. 53, heft 1, Würzburg, 2004, s. 3–16. В. Лур'є наголошує на тому, що «в кінці XVI ст. відмінності між двома націями (московською та українсько-білоруською – І. С.) і двома культурами – великоруською й малоруською – виразно простежуються. З цього часу кожна з націй почала вважати руською тільки себе та відмовлялася називати „руською” іншу» (В. М. Лур'є, *Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками*, Москва 2009, s. 153).

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДА України у Львові), ф. 5, оп. 1, спр. 103, s. 1861–1862.

1597 р. шляхтичі «грецького обряду» Галицького й Коломийського повітів (Адам та Іван Балабани, Березовські, Жураковські, Загвойські, Красилівські, Шумлянські й ін.) склали протестацію щодо спроб накиннення православної людності „григоріанського календаря”⁷. А в 1608 р. у Галицький гродський суд супліку «на уніатів» від імені руської шляхти Галицького повіту подав о. Тимотеї, намісник Галицької катедри⁸. Вишенський сеймик 15 листопада 1597 р. в інструкції послам на вальний (генеральний) сейм вимагав, аби: *bracia nasi religii greckiej w pokoju wedle prawa de consvetudinibus approbatis zachowani byli, a procesy prawne, ratione religionis, aby z nich zniesiono*⁹. Подібні вимоги також висувалися на сеймиках шляхти Руського воеводства у 1621–1623 і 1632 рр.¹⁰ І хоч Берестейський унійний собор наклав анафему на львівського (Гедеона) та перемиського (Михаїла) владик, однак на початках це жодним чином не вплинуло на життєздатність Православної церкви у Галицько-Львівській Русі та на Поділлі. Перші два десятиліття після Берестя дослідники називають «періодом виживання» Київської православної митрополії¹¹. За обставин, коли королівська адміністрація відмовлялася визнавати легітимність єрархів «грецької віри», Львівська єпархія загалом зуміла зберегти територіальну цілісність.

Тимчасом ряд свідчень вказують на сумнівність загальноприйнятої дотепер тези¹² про суто православний характер Львівської єпархії в цей період. Попри гідні подиви пастирські зусилля місцевих владик¹³, спрямовані на збереження традиційної

⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (далі – AGZ), т. XXIV, Lwów 1932, s. 15.

⁸ ЦДА України у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 112, s. 1293–1294. Документ упровадила до наукового обігу: Е. Hornowa, *Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590–1648*, Opole 1963, s. 250 (прим. 27).

⁹ AGZ, т. XX, Lwów 1909, s. 139.

¹⁰ AGZ, т. XX, s. 136, 142, 330, 335–336; т. XXIV, s. 43.

¹¹ С. Плюхій, *Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*, пер. з англ., Київ 2005, s. 119.

¹² Показовими у цьому плані є узагальнювальні праці представників різних історіографічних шкіл, які підкреслюють моноконфесійний статус Львівської єпархії впродовж усього XVII ст.: А. Г. Великий, *З літопису християнської України: Церк.-істор. радіолекції з Ватикану*, т. IV, 2-ге вид., Рим; Львів 1999, s. 175–179; І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. I, репр. вид., Київ 1998, s. 115–118; Г. Лужницький, *Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви*, 2-ге вид., виправл., Львів 2008, s. 328–334; Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, т. VI, Москва 1996, s. 162–164, 204–206, 223, 253–257; І. Рудович, *Коротка історія Галицько-Львівської єпархії. (На основі грецьких жерелъ и іншихъ новѣйшихъ підручникѣвъ)*, Жовква 1902; його ж, *Унія въ Львівській єпархії*, Львів 1900; А. М. Ammann, *Storia della Chiesa russa e dei paesi limitrofi*, Torino 1948, p. 261–265; L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w]: *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, т. II, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 794–795; A. Jobert, *De Luther a Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté 1517–1648*, Paris 1974, p. 347–348; J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, bd. 1, Wien 1878, s. 77–108, 336–341; M. Stasiw, *Metropolia Halicensis. (Eius historia et iuridica forma)*, Romae 1960, p. 61–66.

¹³ І. Рудович, *Унія...*, s. 10.

віри, ідеї відновлення сопричастя з Римом, підкріплені адміністративним ресурсом шляхти і королівської адміністрації, таки почали проникати в руське поспільство. Унійні тенденції на канонічній території єпархії досі практично не досліджені, упродовж першої половини XVII ст. простежуються на рівні: 1) окремих регіонів (Шаргородське (Шаргородсько-Краснянське) намісництво на Правобережній Україні); 2) духовних інституцій (парафій і монастирів); 3) приватних конверсій світських осіб, священників і монахів.

Назагал вважається, що владництво стійко дотримувалося свого традиційного православного етосу, а його єрархи були символом тягlosti апостольського служіння українсько-білоруської Церкви. У перші десятиліття після Берестейського поєднання 1596 р. львівські єпископи виконували функції екзархів царгородського патріарха¹⁴. 4 серпня 1597 р. александрійський патріарх Мелетій Пігас номінував Гедеона (Балабана), разом з князем Костянтином Острозьким і Кирилом Лукарісом, екзархом східних патріархів у Київській митрополії. Як засвідчують збережені у фондах Національного музею у Львові два мальовані антимінси владики Балабана¹⁵, свої повноваження патріаршого екзарха він реалізовував принаймні щодо православних парафій у Буському повіті, котрі належали до канонічної території сусідньої Холмсько-Белзької єпархії. Незадовго до цього, а саме 8 жовтня 1596 р., унійний митрополит Михайло (Рагоза) наклав екскомуніку на Балабана за участь у Берестейському православному соборі та безуспішно намагався відібрати в нього Святоюрську архиерейську катедру і багатий Жидичинський монастир на Волині¹⁶.

Унійні ініціативи київських митрополитів

Джерела зафіксували кілька невдалих спроб предстоятелів Унійної церкви Іпатія (Потія, 1600–1613) та Йосифа (Веляміна Рутського, 1613–1637) опанувати Львівську катедру. Перша з них датується травнем 1604 р., коли Іпатій (Потій) візитував Львів. За «Життєписами львівських єпископів грецького обряду», митрополит виявив бажання відслужити Літургію у ставропігійській церкві Успення Богородиці. Братчики

¹⁴ И. Покровский, *Русскія епархіи въ XVI–XIX вв., ихъ открытіе, составъ и предѣлы: Опытъ церковно-историческаго, статистическаго и географическаго изслѣдованія*, Казань, 1897, s. 412–414.

¹⁵ НМЛ. Відділ графіки, Гд-2 (антимінс для церкви в с. Соколя); Гд-3 (антимінс для храму в с. Ракобовти).

¹⁶ Рагоза прокоментував відхід Балабана від унійного проекту так: „Władcy lwowskiego apostasia nie dziw, że się przy tey iedności świętey nie ostał: bo ią był zaczął non sincero corde, ani dla chwały Bożey, ale więcey dla prywaty swoiey, iż nań byli ciężcy patryarchowie ze bractwo lwowskie, czegoż y sami braciszkwowie lwowscy powiadczają”, *Monumenta Ucrainae historica*, зібрав Андрей Шептицький; видав Йосиф Сліпий (далі – МУН), vol. 1, Romae 1964, p. 198, № 290. Див. також: С. Горін, *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*, Київ 2009, s. 42–43; K. Chodynicki, *Balaban Gedeon*, [w]: *Polski Słownik Biograficzny*, t. I, Kraków 1935, s. 250.

звернулися за допомогою до владики Гедеона (Балабана), який тоді перебував за межами міста. Балабан негайно прибув до Львова, усунув «унійні печатки на церковних дверях», проголосив себе єдиним і законним «пастирем у своїй вівчарні» та «в присутності багатьох людей» відправив архиєрейську Службу Божу в Успенському храмі¹⁷. Потім також мав намір увійти до Св. Юра, проте руські міщани не допустили його до собору і: *не віддали [іншій] церкви для служіння хвали Божої*¹⁸, підтвердивши свій послух владиці Гедеонові (Балабану). 25 травня 1604 р. єпископ Гедеон звернувся до львівських крилошан і духовенства із закликом терміново зібратися на єпархіальний собор, який планувалося провести наступного дня¹⁹.

¹⁷ „Gdy albowiem unitowie ziachali się byli stante ieszcze vita onego do Lwowa dla synodu, aby y drugich Rusi za sobą do teyże uniey z Kościołem Rzymskim pociągneli, interessując się nawet y do cerkwi brackiey w miescie Lwowie będącey, chcąc swe w niey nabożeństwo odprawować, o czym pomieniony episkop lwowski Gedeon Bałaban ieszcze nie będąc exarchą dowiedziawszy się na instancją bractwa przereczonego Lwowskiego prętko do Lwowa przybywszy nie dopuścił, ale pieczęci uniatskie na drzwiach cerkiewnych przyłożone zrzuciwszy, a z tym ozwawszy się że ja prawi iestem pasterzem niedopuszczam nikomu w owczarnie moiey wrażać się, y tak gregem D[omi]ni confortando, ac laetificando, sam per ostium apertu[m], iako legitimus, et bonus pastor do cerkwie pomienioney intrando, przy wielu zgromadzonych liudzi, dziękuiących Panu Bogu za to archiereysko liturgizował, a unitowie u fary Msze po swemu odprawowali”, НМЛ, РкЛ-141, s. 92–93.

¹⁸ Див. лист митрополита до русинів Львова («служителем церкви Божоє, братни о Христі, и всѣм христіаном закону греческаго») від 19 травня 1604 р. із закликом визнати його своїм архиєпископом та соборне послання з цього приводу львівського протопопа Г. Негребецького і крилошан від 5 червня того ж року, *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і матеріалів*, Київ 1988, s. 180–181, 183–184, № 129, 131; А. Крыловский, *Львовское Ставропигиальное братство. (Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія)*, Київ 1904, s. 20–23, № VIII–IX). Візит Іпатія (Потія) до Львова у 1604 р. описують також: І. Рудович, *Унія..*, s. 10; М. Stasiw, *Metropolia Haliciensis..*, p. 63.

¹⁹ „Wiedząc my powinność wrzendu swego episkopskiego, zesmy są dozorczy domu Bozego y strozowie pokoju iego, widząc w tych dniach niebytnosci naszej w tym domu, od Boga nam poleconym, y od Cerkwie Powszechney y od Najasniejszych krolow Ich M[oj]ści powierzonym, rozruch przez mnie mającego się metropolitha kiowskiego niezwykle, o ktorym nigdy az y do tego czasu nie słyчано було [...]. Przeto, tedy yz nam Je[g]o M[o]sc sam wyszey mianuiący się metropolith przyczynę dać bezpiecznie, w niebytnosci naszej przez sługi wrzędu swieckiego, by iakie kleryki, niezwykle, ani canonnie po cerkwiach listy swoje unwersalne y pozowne przybic kazał, pewny i zawarty wam rok y miejsce składaiący, a tak nic sie w tych rzeczach y w zburzeniu pospolitego pokoju nie trwoząc. My wam z urzędu pa-styrzstwa naszego [...] roskazuiem y oycowskie prosim rzeczy swoich potocznych, namowy, czas zaniechawszy, czas ten pospolitemu dobru daruycie, abyscie tak kryłozanie, iako y paraphiiiane z osobli-wey chęci swojey, a szczyrey miłości przeciwko Cerkwi, Matce swey, w miescie przy cerkwi Uspeniia Przczystey w sobotę, miesiaca maia 26 dnia, do nas stawali, y o pospolitym pokoju cerkownym wszy-scy społecznie naradzili, y przeciwko burzliwosciam szkodliwym pospolitemu pokoju przystoynie za-stanowili”, Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА СПб), ф. 823, оп. 1, ед. хр. 266, л. 1). Опубл.: Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ (далі – Архивъ ЮЗР), cz. 1, t. X, Київ 1904, s. 511–512, док. № ССVIII; *Собору Львівської єпархії XVI–XVIII століть*, упоряд. та істор. нарис І. Сковчиляса, Львів 2006, s. 71–73.

Очевидно, єпархіальний собор таки справив помітне враження на Іпатія (Потія) та уніатів з його почту, які змушені були залишити Львів ні з чим. Про це серед іншого свідчить соборне послання намісника Григорія Негребецького і крилошан від 5 червня 1604 р. У ньому йшлося про невдалу спробу митрополита Іпатія (Потія) підпорядкувати своїй юрисдикції Львівське владичтво, а також прохалося духовенство і вірних про підтримку в протистоянні з уніатами²⁰. Не мав успіху і приїзд до столиці

²⁰ „Скаржаться на Іпатія (Потія), унійного митрополита, котрий, приїхавши 30 травня до міста Львова, вчинив у ньому велике заворушення й непорозуміння, і сварки у поспільстві, звиклому жити в мирі, спричиняючи протистояння між людьми та урядами, як духовними, так і світськими, чинячи кривди, арешти і накладуючи покарання штрафами на цехи, позбавляючи пресвітерського сану, і по катедрах проповідницьких так грубо, як цього собі не можна уявити, оголошуючи гвалтовним примусом якась нововигадане Ісповідання віри, що ані римського, ані нашого православного триматися [...]; монахам м'ясо дозволяє їсти, і сам його споживає, і служить на хлібові, купленому на ринку й не для того спеченому; [...] старий календар зневажає, а нового, як кращого, велить триматися [...]; про якась чистилище навчає [...]. Листи гвалтовні до дверей церков своєю незвичайною владою, разом з міським урядом, наказав поприбивати, до послуху собі примушував, оповідаючи про себе як про величного і сильного. Лякаючи королем, нашими панами, привілеями і карами Його Королівської Милости, погрожував тим самим, що вже у Литовському князівстві було вчинено, – саме з цими його гарчачими і верескливими заборонами прийшов до нас і заявив про це. Проти ось такого правовір'я одностайно і смиренно зі всіма священиками, шляхтою, братствами і всіма православними християнами Його Милість отець Гедеон (Балабан), єпископ наш львівський, галицький і кам'янецький, екзарх Великого Константинопольського престолу, дуже застановляючись за стадо Христове, за віру і за закон Божий, підтримуючи його тими достойними словами, що цей гвалт є відступництвом від Церкви Божої, самих їх та їхніх симпатиків до себе прихилив [...]. На доказ чого і задля кращого завершення справи, після довгих розмов у присутності Його Милості Пана воеводи белзького в Господі [...], просив Його Милість отець наш єпископ львівський про певний розгляд справи на майбутньому сеймі, в присутності Його Королівської Милості особисто з'явитися, але Його Милість Іпатій (Потій) не зволив стати на сейм, бажаючи з'ясувати справу тільки за рішенням двірних судів, маючи намір зволікати, чого Його Милість наш отець, єпископ львівський, не дозволив, і так, нічого не вирішивши, з нічим розійшлися. Потім Його Милість Іпатій (Потій), бачачи, що справа за його задумом не просувається і що ні одній душі під час своїх ловів не спіймав, він, підступно увійшовши до латинської катедри у Львові, в середу після П'ятидесятниці, де було багато людей римської віри, зібравшись на заклик великого дзвону до тамтешнього костелу, під час богослуження протопопа і всіх нас, священиків, братства і всіх людей руського народу виоклятими оголошував, свічки гасив і кидав додолу, пловав, вештався сам і всі, хто був разом з ним. [...] Під час цієї церемонії читав Потій свій лист і разом з міським урядом наказав прибити його на дверях міської Успенської церкви, після чого відразу і від'їхав. Почувши і прочитавши собі у Господі свої листи, принесені йому про нові віленські чвари (ї, як він вірив у те, що там сталося), що там багато убитими на площі полягло, бив шапкою об стіл, горював і з тим зі Львова поїхав, залишаючи по собі заворушення в Речі Посполитій (захищений привілеями міського миру), чвари, ненависть, обмови, погорду, коли люд на люд і дім на дім повстав; оте все вчинивши у Львові, він від'їхав. Після цього від міського уряду з'явилися заборони здійснювати процесії, від доброї приязні русі з поляками підступно виникла велика неприязнь, і все те, що після того настало, і доки та пожежа пошириться і до кого вона прийде, то кожний побачити це зможе [...]. Отож невідкладно і покійно просимо вас про розумну пораду, поміч і посильний рятунок, запобігаючи неминучому злу, щоби Ваші Милості якнайшвидше до Його Королівської Милості відправили послів, прохаючи про збереження й дотримання наших прав, відповідно до універсалів Його Королівської Милості, аж до сейму”. Опубл.: *Боротьба Південно-Західної Русі..*, s. 183–184, № 131; *Собори Львівської єпархії..*, s. 73–77.

Руського воеводства Йосифа (Рутського) в 1615 р.²¹ – тоді православні міщани також не визнали його прав галицького титулярного єпископа. Як бачимо, застосувати свої повноваження на практиці Рутському, зважаючи на антиунійні настрої у Львівській єпархії (й особливо у Львові), було доволі складно.

Нові для регіону релігійні реалії відображені в реляції до Риму Якова (Суші) з 1664 р. *De laboribus unitorum*. Досягнення й перспективи утвердження унії у Львівській єпархії (й зокрема в її столиці) тут загалом оцінюються негативно. Натомість наголошується, що такі міста, як Львів, «зайняті схизматиками», серед яких Суша виокремлює шляхту й міщан:

Коли [Рутський] у Львові ревно боровся за унію і вже скидалося на те, що наближається до завоювання майже всієї Церкви схизматиків, озброєні шляхта й міщани перестріли його і, коли прибічники Рутського розбіглися, вистрелили в нього з гармати, зарядженої двома ядрами. Перехрестившись, він став перед гарматою, і її розірвало на шматки; зате ні Рутському, ні ще комусь не було завдано шкоди. Згодом він заспокоїв магістрат, який палав бажанням скарати злочинців, і все милостиво пробачив своїм ворогам²².

У 1607 р. королівський двір і київський митрополит Іпатій (Потій) знову намагалися встановити контроль над Святоюрською катедрою, діючи безкомпромісно і не зупиняючись навіть перед застосуванням насильства²³. У зв'язку із смертю 1641 р. владика Єремії (Тисаровського) та номінацією нового єрарха – Арсенія (Желиборського), у Римській курії знову з'явилася надія на «можливу унію згаданого єпископства». Конгрегація поширення віри у 1642 р. навіть обговорювала біографію та особисті якості владика Желиборського, сподіваючись використати для його „навернення” право презенті, яке належало львівському латинському архієпископові²⁴.

²¹ Макарий (Булгаков), История..., кн. 6, s. 254.

²² „Cum eandem Leopoli zelaret Unionem, et procedere ad Schismaticorum ecclesiam quasi occupandam, videretur, Nobiles et cives tumultuantes cum armis ipsi occurrerunt, dispersisque asseclis Rutsicii in illum ipsum ex bombardis globis duobus onerata jaculati sunt. Qui sancta Cruce dum se ipsum munit eandemque bombardae opposuit, in varias rumpitur partes, nec Rutsicum aut ullum quempiam laedit. Ac demum Magistratum in sceleratorum hominum poenas exardescentem placat hostibusque suis omnia benignissime condonat”, *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, ed. A. G. Welykuj, P. B. Pidrutchnyj (далі – *Litterae episcoporum*), vol. 2, Romae 1973, p. 306, № 181.

²³ Див. розвідку о. Атанасія (Великого) з публікацією документів, що стосуються „унії” Єремії (Тисаровського): A. G. Welykuj, *Prima unio eparchiae leopolitensis (an. 1607)*, [w]: Analecta OSBM, vol. 7, fasc. 4, 1953, p. 553–567. Коментарі: С. Плохий, *Називайкова віра...*, s. 123; И. Покровській, *Русскія епархії...*, s. 415–417.

²⁴ „Doppo la morte del Vescovo Leopoliensis, Ruteno Schismatico, si procurava acciò fosse conferito il Vescovato suddetto all'Unito, et era cosa facile, perchè l'Arcivescovo Leopoliensis latino,

Оскільки Желиборський задекларував відданість православ'ю та не виявляв видимої прихильності до унії, за підтримки королівського двору й Апостольської нунціатури у Варшаві русини-католики висунули свого кандидата на Святоюрський престол – о. Гілярія (Котковського), монаха-уніата Василянського чину. Як повідомляв у 1643 р. Конгрегацію поширення віри холмський єпископ Методій (Терлецький), за цією ініціативою стояла також магнатерія, маєтки котрої розташовувалися поблизу Львова. Уніати сподівалися, що великі магнати рекомендують єромонаха Котковського шляхетському сеймикові в Судовій Вишні, а той, своєю чергою, «офіційно» підтримає кандидатуру цього ченця²⁵.

У часи єпископства Атанасія (Желиборського, 1663–1666) Римська курія реально сподівалася на «навернення в унію» Львівського владичтва. У липні 1666 р., незадовго до смерті владики, Конгрегація поширення віри навіть адресувала йому (Domino Zeliborski, Episcopo Leopoliensi) обнадійливого листа із запевненнями, що папа сприятиме його зусиллям щодо «унії руського народу із Святою Римською церквою»:

*Наш Святіший Отець, папа Климент IX, щойно вступивши на престол понтифіка, [...] розсудив, що для звершення цієї справи [святої унії] конче потрібне особливе старання Твоєї Щедрості, то цим листом закликають тебе не применшувати слави, котра додається до твого й так славетного імені, а очистивши свою віру, з належною пильністю подбати, щоб разом із довіреним тобі народом дійти до істини, в якій полягає і твоє, і твоїх [людей] спасіння. Цього вони сподіваються і від твоєї побожності, і від Господа, якому поручають тебе і твоїх [людей], а самі запевняють у своїй вірності і т. ін., і т. ін.*²⁶

havendo Privilegio et Jus collationis dalli Re di Polonia, diede (in pregiudicio di S[anta] Fede et Unione Santa, la qual spereva con questa occasione andare con aiuto di Dio avanti, mentre la gente non era tanto ostinata) a un Schismatico rabbiato, giovane di 24 anni. Si propone però à V. E. si degnino ritrovare qualche medio acciò l'Unione Santa e adesso resti consolata e per avvenire sia almeno dal medesimo Arcivescovo assicurata, il che facilmente s'otterà mentre E. V. col suo Decreto sotto le pene di sospensione e altre stabiliranno", *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielorusjae*, ed. A. G. Welykyj (далі – *Supplicationes*), vol. 1, Romae 1960, p. 123, № 179.

²⁵ „Episcopus Scismaticus Leopoliensis, quia nulliter Episcopus, ideo nec eget depositione neque potest deponi, quia a Serenissimo Rege provisi nunquam deponuntur, tum quia iam de facto et actu possidet illum Episcopatum a quo exturbare impossibile. Promovendus quocirca simpliciter esset P. Hilarius Kotkowski, vir eo munere dignus, Religiosus Unitus zelosus; promoveretur autem per commendatitias ad magnates certos datas, qui circa Leopolim bona amplissima possident, et ecclesias in Bonis suis habent plurimas, et ad Comitola Palatinatus Russiae Visnicensis, recommendando dictum Patrem, et petendo, quatenus ipsius sint Promotores et defensores", *Litterae episcoporum*, vol. 2, p. 41, док. 23.

²⁶ *Litterae S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorusjae spectantes*, ed. A. G. Welykyj (далі – *Litterae SCPF*), vol. 1, Romae 1954, p. 287, № 426.

На початку 1620-х рр. поживалися контакти між уніатами і православними з метою відновлення єдності Київської митрополії. Одним з перших таких кроків були «Розмови у Києві» наприкінці 1623 р., ініційовані Йосифом (Рутським) і підтримані православними, зокрема Йовом (Борецьким) і Мелетієм (Смотрицьким)²⁷. На 28 жовтня 1629 р. королем у Львові був скликаний унійний собор²⁸, у рамках заходів поєднання «Русі з Руссю» та реалізації ідеї Київського патріархату²⁹. Попри заборону папського нунція у Варшаві, унійні владики на чолі з митрополитом Рутським прибули до Львова. Однак православні, почасти через козацький фактор, проігнорували зібрання. Солідаризуючись зі своєю єрархією, Львівська ставропігія також відмовилася від зустрічей з уніатами, хоча пізніше до столиці Руського воєводства й прибули представники Віленського братства і шляхти, які мали неофіційні розмови з унійними єпископами³⁰. Можливо, саме ця подія спричинилася до зростання проунійних настроїв у Львові і, зокрема, до рішення о. Василя Боярського, пароха ставропігійської церкви, визнати зверхність Римської Апостольської столиці.

За припущенням о. Івана Рудовича, симпатії до унії виявляли і православні ченці львівського монастиря Св. Юра – саме на їхнє запрошення Іпатій (Потій) у 1604 р. мав би відвідати обитель. 1618 року король Жигимонт III надав митрополитові Йосифу (Велямину Рутському) виключне право іменувати архимандритів Унівської Святоуспенської лаври. Як наслідок, у 1620 р. цей уряд посів Гедеон (Заплатинський), котрий напередодні склав католицьке Ісповідання віри з визнанням Флорентійської та Берестейської унії та обіцяв послуху Рутському і папі римському Урбану IV³¹. Таємна конверсія Заплатинського все ж не зупинила королівську адміністрацію перед усуненням його з Унева та номінацією туди католика-русина Павла (Овлочимського,

²⁷ Див. про це детальніше: Т. Кемпа, *Ku jedności między unitami a prawosławnymi w Rzeczypospolitej – rozmowy w Kijowie w 1623 roku*, [w]: *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku*, red. A. Gil, Lublin 2009, s. 105–119.

²⁸ Королівський лист духовенству «грецької релігії» в Речі Посполитій на проведення унійного собору в Львові опубл. у: *AGZ*, т. I, Lwów 1868, s. 51–52, № XXXVIII.

²⁹ С. Плохій, *Наливайкова віра..*, s. 128–130.

³⁰ Документи, пов'язані з практичною підготовкою до проведення Львівського унійного собору, зберігаються у: РГИА СПб, ф. 823, оп. 3, ед. хр. 206, л. 1–19. Собору 1629 р. присвячено низку розвідок: П. Жукович, *Матеріали для історії Київського і Львівського Соборів 1629*, Санкт-Петербург 1911; І. Крип'якевич, *Нові матеріали до історії Соборів 1629 р.*, „Записки Наукового товариства ім. Шевченка” (далі – Записки НТШ), т. СХVI, 1913, s. 5–39; Т. Długosz, *Niedoszły Synod unicko-prawosławny we Lwowie 1629 r.*, [w]: *Collectanea Theologica*, т. XIX, 1938, s. 479–506; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 44–48; F. E. Sysyn, *Adam Kysil and the Synods of 1629: An Attempt at Orthodox-Uniate Accommodation in the Reign of Sigismund III*, „Harvard Ukrainian Studies” (далі – HUS), vol. 3–4, part 2, 1979–1980, p. 826–842. Див. також: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, cz. 1, Київ 1995, s. 95–97; Г. Лужницький, *Українська Церква..*, s. 327–330.

³¹ С. Г. Рункевич, *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. I, Санкт-Петербург 1897, s. 173, № 442.

†1649). Але Гедеон упродовж 1620–1633 рр. і надалі виконував свої обов'язки. Тільки у 1630 р. було здійснено невдалу спробу впровадити Овлочимського на уряд архимандрита. Під час спровокованих цим заворушень ктитор Унівської лаври, православний шляхтич Олександр Балабан, захопив Овлочимського та ув'язнив його у келії, звинувативши у «розбійному нападі» на монастир. Урешті-решт, Унівська обитель у 1633 р. дісталася зовсім іншій особі – Ісайї (Сулятицькому)³².

Приватні конверсії

Унійні настрої у середовищі частини духовенства й мирян Львівського владичтва частково пояснюються появою в першій половині XVII ст. значної кількості русинів-католиків у сусідніх епархіях – Луцькій³³, Перемишльській³⁴ і Холмській³⁵.

³² С. Г. Рункевич, *Описание документов...*, т. I, s. 228, № 620; І. Мицько, *Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст, кінець XX ст.)*, Львів 1998, s. 22, 27–29, 126. Пізніше Овлочимського, який отримав богословську освіту на Заході, було призначено в 1633 р. кобринським архимандритом, а в 1637 (1640?) р. перемишльський унійний владика Атанасій (Крупецький) обрав його своїм коад'ютором, висвятивши на самбірського титулярного владика, С. Г. Рункевич, *Описание документов...*, т. I, s. 229, № 622); М. Bendza, *Prawosławna Diecezja Przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 157–158, 166; S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska obrządku wschodniego w okresie sporów prawosławno-unickich*, [w]: Polska–Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, т. III, Przemysł 1996, s. 43).

³³ М. В. Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*, Київ 2008, s. 253–259, 265–266; його ж, *Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.*, Київ 2001, s. 24–91, 165–170, 176, 179–180, 184–190, 198–199, 238–240, 257; його ж, *Право патронату та поширення унії в Україні та Білорусі кінця XVI – першої половини XVII століття*, [w]: PRO ORIENTE, s. 212, 215–222, 229–235; його ж, *Право патронату та поширення унії на Україні та Білорусі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. (за матеріалами Волинського воєводства)*, [w]: Дрогобицький краєзнавчий збірник, вип. 10, 2006, s. 201–220; його ж, *Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст.*, „Соціум” вип. 2, 2003, s. 57–82; J. Susza, *De laboribus Unitorum, promotione, propagatione, et protectione Divina unionis ab initio eius usque ad haec tempora Jacobi Susza Episcopi Chelmensis anno Dni 1664*, [w]: M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae*, Leopoli 1862, p. 311, 317.

³⁴ У 80-х – на початку 90-х рр. XVII ст. на теренах, які формально чи де-факто визнавали владика Івана (Малаховського), функціонувало Перемишльське генеральне намісництво. На початку 80-х рр. Унійній церкві тут належало 12 намісництв-деканатів та бл. 300 парафій, а в рік проголошення унії в Перемишльській епархії (1691 р.) – уже 400 парафій на 18 намісництв, тобто близько третини території владичтва. Натомість православний єпископ Винницький у цей період контролював бл. 700–800 парафій (з усіх 1120 станом на 1694 р.). Резиденцією православного єрарха була столиця епархії – Перемишль, тоді як унійний владика зазвичай перебував в Ярославі. Б. І. Балик, Інокентій Іван Винницький, єпископ перемиський, самбірський, сяницький (1680–1700), Рим 1978, s. 146–171, 195–198, 200–203). Огляд цього періоду в історії Перемишльського владичтва у: S. Nabywaniec, *Diecezja przemyska...*, s. 39–50.

³⁵ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). Відділ рукописів, ф. 6, спр. БА-24, арк. 2 зв.; ЦДА України у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 205, арк. 52–52 зв., 57–58, 61–61 зв., 64–64 зв., 67–67 зв., 72–72 зв., 74–74 зв., 76–76 зв., 78; A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 45–46, 49–100, 137; ejusd., *Chełmskie diecezje Cerkwi Wschodniej w pierwszej*

Наелектризована атмосфера православно-унійних конфліктів на їхніх теренах, певна річ, впливала і на релігійну ситуацію у Галицько-Львівській Русі та на Поділлі, а протяжна церковна границя з цими владицтвами, інклюзивна за своїм характером, сприяла „імпорту” унійних ідей і настроїв.

Загалом випадки переходу на унію духовенства й мирян у Галицькій та Львівській землях Руського воеводства були поодинокими і тому розглядалися як надзвичайні події, що контрастували із «довгим триванням» загалу духовенства, церковних братств, клиру і вірних у місцевій еклезиальній традиції. Православних разило неприховане втручання в руські релігійні справи шляхти та римо-католицького єпископату з його політикою прозелітизму навіть щодо уніатів. Це відкрито визнав і львівський латинський архієпископ Ян-Анджей Прохніцький (1615–1633). У своїй реляції до Риму в 1622 р. римо-католицький достойник пропонував Конгрегації поширення віри на вернути всіх русинів у латинство. Водночас його звіт підтверджує домінування православних у Львівській єпархії:

Унія прищеплюється погано, уніатів [...] дуже мало; зате безмежно велике число дизунітів, котрі вперто дотримуються своєї схизми. З духовенства переходять [на унію] небагато осіб, ще менше – з простолюду, але й на тих, хто прийняв унію, не можна покластися цілком³⁶.

У прихильності до з'єднаних був звинувачений шляхтич о. Василій Боярський, священик Успенської парафії у Львові (з 1604 р.)³⁷, і наприкінці 1630 р.

połowie XVII wieku, [w]: PRO ORIENTE, s. 266–276; ejusd, Polityka religijna starosty lubomelskiego Iwana Wyhowskiego. Przyczynek do dziejów praktyki realizacji postanowień unii hadziackiej, [w]: 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008), pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego, Warszawa 2008, s. 265–270; I. Skoczylas, Sobory eparchii chełmskiej XVII wieku. Program religijny Slavia Unita w Rzeczypospolitej, Lublin 2008, s. 131–148.

³⁶ Цит. за: Е. Шмурло, *Римская курия на русском православном Востоке в 1609–1654 годах*, Прага 1928, s. 32.

³⁷ Василій Боярський походив з давнього священичого роду шляхетського походження. Його коштом львівська друкарня Яна Шеліги видала у 1630 р. два віршовані твори Каспера Твардовського. Батько Боярського – теж на ймення Василій – був парохом у с. Велика Горожана поблизу Львова. Один із синів львівського священика-уніата – Іван – у 1632 р., домагаючись уряду єпископа-помічника при перемишльському унійному владиці Антонієві (Крупецькому), замовив у львівських майстрів (ймовірно Петра Мордесці та Жана Крезвалле) високої мистецької вартості Архієрейський Служебник і Требник. Після невдалої спроби єпископської кар'єри Івана конволют потрапив до Петра (Могили), згодом з нагоди його митрополичої хіротонії у Львові у квітні 1633 р. Іван Боярський, будучи на початку 30-х рр. XVII ст., як і його батько, уніатом, перед смертю перейшов у латинство й заповів себе поховати у Львівському домініканському монастирі. Інший син Василя Боярського – Гаврил – також став католиком, постригшись у ченці Краківського францисканського монастиря. Натомість дочка Олександра була інокієно Дубнівського василіанського монастиря. Див. про це докладніше: В. Александрович, І. Мицько, *Архієрейський Служебник і Требник Івана Боярського: Нова*

відсторонений від виконання душпастирських обов'язків³⁸. Скориставшись суперечкою між львівськими русинами і магістратом за право патронату над Святоуспенською парафією та добровільним „відходом” Боярського, король Жигимонт III своїм універсалом від 20 січня 1631 р. наказав райцям презентувати на вакантний бенефіцій виключно уніатів³⁹. При цьому монарх рекомендував магістрату „подати” львівському єпископові *спокійну людину, яка би справу до унії провадила*⁴⁰. Не підтриманий братчиками, Жигимонт III, ігноруючи ктиторські права ставропігійської конфрастернії, 28 січня 1631 р. підтвердив своє попереднє рішення про номінацію парафіяльним священиком Успенського храму о. Василя Боярського⁴¹. Та смерть короля стала на заваді реалізації унійних планів у Львові. Після легалізації Православної церкви в Речі Посполитій 1632 р. міська влада наступного року дозволила Ставропігії обирати православного душпастиря⁴². Це спровокувало новий оберт протистояння магістрату з руською громадою міста, в якому райці безрезультатно намагалися розіграти унійну карту. 3 квітня 1647 р. вони навіть написали лист до з'єданого з Римом холмського єпископа Методія (Терлецького), пропонуючи єрархові призначити пароха для львівської Успенської церкви⁴³. Певна річ, ця авантюра міської влади успіху не мала.

Не пізніше 1646 р. один з ченців-василіан обителі Св. Миколая у Галичі – о. Паїсій (Рачицький (Росицький), *Paisii Rasizchi, Rutheni uniti, et monachi Ordinis Sancti Basilii*, оголосив про своє бажання навернутися до Святої Церкви і несподівано для всіх подався до Риму за благословенням папи. По дорозі він був пограбований шведськими

інтерпретація унікального рукописного кодексу 1632 року), [w]: Памятки України, № 1–6, 1993, s. 74–84). Як священик Успенської церкви у Львові, згадується у реєстрах ставропігійського братства за 1612–1632 рр. (1619 р. він, як «настоятель церкви нашої», подарував конфрастернії Острозьку Біблію «за спасеніє своє», «при погребѣ сына»). Помер напередодні 23 червня 1632 р. У 1633–1634 рр. вдова о. Василя, шляхетна Анна Боярська, передала братчикам «коберець» та мощі святих. Ім'я цього священика під 1786 р. фігурує в помяннику Львівської ставропігії, *Архив Югозападной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов* (далі – Архив ЮЗР), cz. 1, t. XI, 1904, s. 75–76, 81, 83, 101, 341, 343, 352, 360, 363, 370, 375–376, 378, 380, 382, 647; Т. 12, s. 9–10, 13, 21, 497). Родичем Василя Боярського, пароха львівської Успенської церкви у 1604–1632 рр., був єромонах Теофан Боярський (†1646), ігумен Перемишльського Святотроїцького монастиря, у 1635–1646 рр, чернець Унівської лаври, І. Мицько, *Святоуспенська Лавра в Уневі...*, s. 158).

³⁸ І. Мицько, *Львівські священики та вчителі останньої чверті XVI – першої третини XVII ст.*, [w]: *Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні: Доп. та повідомл. наук. конф. 4–5 квітня 1996 р.*, Львів 1996, s. 13.

³⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ), ф. XVIII, № 51.

⁴⁰ А. С. Петрушевич, *Сводная галичско-русская летопись 1600–1700*, Львов 1887, s. 293; Предисловие, Архив ЮЗР, cz. 1, t. XI, s. 75 (тут мандат короля помилково віднесено до 1629 р.).

⁴¹ ІР НБУ, ф. XVIII, № 51, арк. 1–2 (оригінал королівського привілею).

⁴² І. Мицько, *Львівські священики та вчителі...*, s. 13. Див. також: А. Крыловский, *Львовское Ставропигиальное братство...*, s. 105–107.

⁴³ ЦДА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 143, арк. 162.

жовнірами, однак таки добрався до Вічного Міста: *щоб виявити належний послуг, і поцілував ноги Святішого Отця*⁴⁴. Очевидно, у Римі Рачицького урочисто прийняли у лоно Католицької церкви, і в руські землі він прибув вже уніатом. Того ж 1646 р. еромонах Паїсій звернувся листовно до папського нунція у Варшаві зі сміливою пропозицією: *повернути церкву і монастир Св. Онуфрія у Львові, зайняті схизматикам, під зверхність римського понтифіка*. Ця ініціатива зацікавила Конгрегацію поширення віри, котра спеціально обговорювала її на своєму засіданні 12 листопада 1646 р.⁴⁵

Єдиний задокументований приклад приватних конверсій русинів Поділля пов'язаний з особою о. Мартина (Маскевича), який походив з Кам'янця-Подільського. Маскевич закінчив новіціат у Віленському василіанському монастирі. 1689 року він вступив до Віленського алюмнату на «філософію й богослов'я», проте не завершив навчання, оскільки був відправлений на три роки проповідником до Холма, а далі деякий час виконував обов'язки секретаря при провінціалові Огурцевичу. Був також ігуменом Верхратського, Вітебського та Віленського і Битенського василіанських монастирів. З 1709 р., через поганий стан здоров'я, не брав активної участі у діяльності чину. Помер у Полоцьку 1716 р. у 60-літньому віці, будучи монахом бл. 30 років (*człowiek był Podolskich krajów u obyczajów*)⁴⁶.

Унія в містах та королівських і приватних маєтках

Феномен „дволикої”, конфесійно поділеної Руської церкви кінця XVI – початку XVIII ст. багато в чому був детермінований конфесійними преференціями українсько-білоруського нобілітету і територіальною локалізацією духовенства. Як засвідчують „крапкові” студії Михайла Довбищенка, принаймні у першій половині XVII ст. доля

⁴⁴ Див. петицію Римській курії 1646 р. про Паїсія (Рачицького), надіслану кимось із монахів Василіанського чину: „Paissius Raczyski, Ordinis S. Basilii Magni, Ruthenus, conventus S. Nicolai Haliciensis, e schismate ad Ecclesiae Sanctae gremium venire cupiens, Romam se contulit proprio ut schismati abrenunciaret et S[ancitiss]imo obedientiam debitam, cui firmiter subesse ad mortem ipsam decrevit, praestaret, atque pedes S[ancitissimi] deoscularetur. Verum quia supradicta et alia quae in hac S. Congregatione tractaturus est et de quibus in separato memoriali agit, absque particulari favore Em.marum e R.marum Dominationum Vestrarum, uti sanctae fidei propagandae praepositarum, assequi nequit, ideo humillime Em. et R.mis Dominationibus Vestris supplicat, dignentur adiuvere, ut haec consequatur quantocius. Ne vero idem Orator, ab haereticis Svetici exercitus ante Viennem pecuniis et vestibus spoliatus, famem, inedia et frigora seminudus patiat, placeat pro sua clementia et pietate succurrere et suo patrocinio paupertatem complecti”, *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarusjae*, ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj (далі – *Litterae basilianorum*), vol. 1, Romae 1979, p. 49, № 26.

⁴⁵ *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae spectantia*, ed. A. G. Welykyj (далі – *Acta SCPF*), vol. 1, Romae 1953, p. 225, № 390.

⁴⁶ *Katalog zmarłych osob w zakonie [Św. Bazylego Wielkiego końca XVII – początku XVIII w.]*, [w]: Архив Санкт-Петербургского института истории РАН, кол. 52, оп. 1, ед. хр. 324, л. 30 об.-31.

православ'я чи унії у різних регіонах: *безпосередньо залежала від релігійних симпатій землевласників, в межах володінь яких містилися храми східного обряду*⁴⁷. Натомість підтримка римо-католицькою та руською унійною шляхтою в період до початку повстання Хмельницького ідеї Берестейського поєднання – як на місцевих сеймиках, так і через застосування механізмів права патронату⁴⁸, мала нерідко вирішальне значення для поширення унії. В умовах конфесійних поділів єпархій Київської митрополії роль коляторів у розвитку територіальних структур і Православної, і Унійної церков справді була вагомюю, а часто і вирішальною для вибору русинами (головно духовенством і шляхтою) своєї еклезіальної юрисдикції. Найновіша розвідка Анджея Гіля про генезу Кашоградського намісництва Холмської єпархії переконує, що найбільше до появи цієї церковної округи на Волині доклалися саме шляхетські родини. Заснування Яном Кашовським на початку 1630-х рр. м. Кашоград (Кашівка) дало поштовх формуванню маєткового комплексу – Кашоградської волості, а згодом і виникненню Кашоградського унійного намісництва (згодом у 1650-ті рр.), хоча до його фундації спричинилися й інші фактори⁴⁹.

На канонічній території Львівської єпархії „стимульована” правом подавання унія охопила щонайменше кільканадцять духовних і шляхетських маєтків, окремі містечка, декілька монастирів та, в одному випадку, цілий адміністративно-територіальний округ – Шаргородське (Шаргородсько-Краснянське) намісництво на Поділлі⁵⁰.

⁴⁷ Опіраючись на багату джерельну базу, дослідник простежує інструментальне використання права патронату різними представниками шляхетської корпорації Волині, у т. ч. щодо підтримки місцевих осередків Православної та Унійної церков: Довбищенко М. В. *Волинська шляхта*, s. 175–184, 253–266. Своє міркування, що значною мірою опираються на волинські реалії, автор підсумував так: „Маючи право подавання священників до парафій та настоятелів до монастирів, шляхта на власний розсуд вирішувала, духовенство якої конфесії буде вести пастирську діяльність в межах її маєтків. [...] Таким чином, не вірні, не парафіяльне духовенство, і навіть не князі Церкви – єпископи, мали вирішальне слово у справі поширення унії в єпархіях. Образно кажучи, ключі від „Царства Небесного” лишалися в руках політичного проводу народу Речі Посполитої – магнатів і шляхти, патронів тисяч церков та безроздільних господарів у своїх володіннях. У межах державних земель (королівські столові маєтності) функції дідичів фактично виконували старости, і лише в окремих мегаполісах держави – таких, як Львів, Вільно чи Могилів – на розвиток релігійної ситуації впливала місцева міщанська олігархія [...]. [Водночас] реалії життя показали, що при всій своїй всемогутності магнати не завжди могли стримати невдоволення православних підданих за явним чи таємним сприянням клієнтарної шляхти, незгідної зі зміною релігійної політики своїх патронів”, М. Довбищенко, *Право патронату та поширення унії в Україні...*, [w:] PRO ORIENTE, s. 209, 221).

⁴⁸ М. Довбищенко, *Право патронату та поширення...*, [w:] ДКЗ, вип. 10, 2006, s. 201–219; його ж, *Реалії та міфи релігійного протистояння...*, s. 63–65.

⁴⁹ Див.: P. Sygowski, A. Gil, *Dekanat kaszozgodzki na tle dziejów Cerkwi unickiej na Wołyniu XVII – pierwszej połowy XIX w.*, [w:] Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, rok 5, Lublin 2007, s. 204–206.

⁵⁰ Докладніше інституційна історія цього унійного анклаву розглядається в статті автора: І. Сकोчиляс, Дволикий Янус: Шаргородська протопопія на Поділлі в першій третині XVII ст., [w:] Вісник Львівського університету: Серія історична, t. 37, cz. 1, 2002, s. 161–182.

Не підтверджену іншими джерелами звістку про перехід цілої православної парафії поблизу Львова (де зусиллями оо. домініканців, яким належало село: попи разом з селянами приєдналися до унії під юрисдикцію київського митрополита знаходимо в реляції апостольського нунція в Речі Посполитій Косми де Торреса (1621–1622)⁵¹. Цим поселенням з вірними-уніатами, назву якого нунцій опустив, могло бути одне з п'яти сіл, подарованих у різний час домініканському монастиреві Божого Тіла у Львові, – Зарудці, Зашків, Костіїв, Кротошин чи Устковичі⁵². Майже в усіх цих духовних маєтках латинські ченці збудували костели і заснували римо-католицькі парафії, в яких домініканці здійснювали душпастирство в дусі прозелітизму⁵³.

Відкриту підтримку унії шляхтою (й зокрема магнатерією) на теренах Руського воеводства демонструє хоча б діяльність маршалкової Софії Сенявської. Зі скарги православних священиків о. Лукіана з Довгого, о. Якими з Дорогова та оо. Григорія, Клима й Федора з Войнилова довідуємося, що власниця цих маєтків Софія Синявська:

насильно і різними способами примушуючи до послуху, чинить великий гвалт стародавньому сповідванню грецької релігії, попів якої так довго утримувала в сморідливому ув'язненні, [де їх] по-тиранськи мордувала, що ледве залишилися живі⁵⁴. Покривджені русини заявили у суді, що: ми не є новаками в Короні Польській, а стародавніми громадянами, наші предки і ми самі зберігаємо віру свою [...], ніколи не було [такого] поневолення нашого народу в релігії нашої, як тепер терпимо⁵⁵.

Інший випадок переведення на унію православних парафій у Львівській єпархії з допомогою чи з ініціативи шляхти зафіксовано у володіннях Єлизавети Сенявської,

⁵¹ Правда про унію..., s. 41 (док. № 21). Див. також: *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, т. II, Berlin; Poznań 1864, s. 155–156.

⁵² Зашків, Костіїв і Кротошин монастиреві Божого Тіла у Львові були надані опольським князем Володиславом у 1377 р. Устковичі стали власністю оо. домініканів у 1395 р., а Зарудці – у 1411 р. Дарчі грамоти підтверджені королем Яном Казимиром у 1649 р., натомість границі маєтків монастиря усталені Стефаном Баторієм 1578 р. (Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799, каталог склали і підгот. до друку О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький, Київ 1972, s. 293, 335–336, 439, № 596, 682, 881; J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 304.

⁵³ J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej...*, s. 305.

⁵⁴ „Gwałtownie i rozmaitem sposobem do posłuszeństwa przymuszając, czynią wielki gwałt i starożytnemu używaniu religii greckiej, których popów tak długo w smrodliwym więzieniu a prawie tyrańskim morderstwie, dzieckowała, pomordowała, że ledwo żywi zostali”, ЦДА України у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 110, s. 154, 1568–1571. Документ цитують: L. Maleczyńska, A. Gilewicz, *Wskazówki do nauczania historii ziemi Czerwieńskiej. Bibliografia do historii Galicyi*, s. 71.

⁵⁵ Цит. за: В. В. Грабовецький, *Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.*, Київ 1972, s. 30–31.

старостини ратенської. Перед 1629 р. у сс. Лука та Прокопів, розташованих уздовж Дністра (Галицька земля Руського воєводства), за намовою єзуїтів, Сенявська різними способами пробували схилити до єдності з Римською Апостольською столицею місцевих «попів». Платою за зміну юрисдикційної належності в цьому разі були щедрі пожертви священикам, вотивні записи на їхні храми та значні земельні надання⁵⁶. Як свідчить життєпис шляхтянки, вона заохочувала руське духовенство до участі в латинських процесіях Божого Тіла (до речі, проти цього рішуче виступали Отці Берестейської унії у відомих „Артикулах”⁵⁷) та, за неперевіреними даними, навіть вдавалася до усунення з церков тих душпастирів, котрі засуджували унію.

Для впровадження унії своє право патронату над православною парафією Кукільники поблизу Галича на початку XVII ст. застосував львівський латинський архієпископ Ян-Димитрій Соліковський⁵⁸. 2 лютого 1603 р. він видав ерекційний привілей для попівства у Кукільниках, однак з умовою, що руський «піп Олекса» та місцевий намісник перебуватимуть в унії з Римським Апостольським престолом⁵⁹. Аби запобігти можливим апеляціям руського духовенства до львівського владики, Суліковський зобов'язав о. Олексу «в усіх справах та сумнівах» звертатися безпосередньо до нього. Вірогідно, тут йшлося про визнання прав Яна-Димитрія не тільки як колятора Кукільницької церкви, але і як верховного пастиря-католика. Показово, що ерекційна грамота ігнорує прерогативи і львівського православного єпископа, і київського унійного митрополита Іпатія (Потія), під юрисдикцію якого, за логікою, мала б перейти і руський храм у Кукільниках.

У першій половині XVII ст. найтривкішою унія виявилася в Тереволі – адміністративному центрі однойменного намісництва Львівської єпархії та повіту Галицької землі Руського воєводства. Поширення тут ідей єдності з Римом, очевидно, пов'язане з діяльністю представників руського шляхетського роду Балабанів – Олександра та його сина Юрія. Перший з них був ротмістром і полковником коронного війська та вінницьким, рогатинським і теревельським старостою. Він брав участь

⁵⁶ І. Рудович, *Унія...*, s. 10–12.

⁵⁷ Артикули, що належать до з'єдинення з Римською Церквою, *Documenta Unionis Berestensis ejusque auctorum (1590–1600)*, ed. A. G. Welykyj, Romae 1970 (далі – DUB), p. 61–75, № 41–42. Коментар: Б. Гудзяк, *Криза і реформа...*, s. 291–297.

⁵⁸ Містечко Кукільники над р. Библо з бл. 1386 р. були одним із столових маєтків Римо-католицької церкви. Тут розташовувалася найдавніша резиденція галицьких (львівських) архієпископів, а також оборонний замок і адміністрація Кукільницького маєткового ключа, що охоплював близько десяти поселень. З 1412 р. в містечку діяла латинська парафія, а в середині XVIII ст. воно стало центром однойменного деканату. J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej...*, s. 47, 49, 52–54, 168, 172.

⁵⁹ Ерекційна грамота з помилковою датою 2 лютого 1693 р. (очевидно, має бути 1603 р.), надана руській парафії в м-ку Кукільники, відома за облятою, внесеної 1667 р. в одну з книг Львівської латинської консисторії: Archiwum archidiecezji lwowskiej w Krakowie (Archiwum arcybiskupa B. Baziaka), Acta actorum consistorii ecclesiae metropolitanae Leopoliensi, sygn. KK-14, k. 522–522 v.

у Московській кампанії та в переговорах з боярами у 1610 р., а в битві під Цецорою 1620 р. потрапив у турецький полон. Його син Юрій (народився бл. 1610 р.) у молодому віці подорожував по Італії, де за посередництвом оо. єзуїтів, разом зі своїм рідним братом Олександром, перейшов з православ'я на унію. У 1633 р., за згодою короля Володислава IV, Юрій Балабан отримав Тербовельське староство (володів ним до 1642 р.), котре йому відступив батько⁶⁰.

Як встановила Ельжбета Горнова⁶¹, у 1614 р. православні міщани силою опанували міську церкву Св. Миколая Чудотворця, в якій, згідно із записами у книзі Тербовельського гродського суду, вже рік відправляв богослуження унійний священник о. Григорій Левкович. Він і залишив яскравий опис цих подій у судовій книзі 4 червня 1614 р.:

Як тільки [міщани] довідалися, що [я] є святої унії католицької віри, без жодної причини [...] як якогось злочинця насильно взяли до в'язниці і зачинили [там] у ланцюгах, побивши, покривавивши, і так упродовж трьох днів ув'язненого утримували⁶².

Після цих подій близько місяця у Миколаївській церкві не було Літургії, та коли випущений з ув'язнення о. Левкович 13 липня вступив до храму, православні міщани, як засвідчив суд: *на ту церкву гвалтовно напали [...], одяг [священника] на ньому подерли, пошарпали, так само дві церковні книги гвалтовно взяли [...], самого [отця] били, шарпали, ображали⁶³.*

Можливо, поява унійного духовенства у Тербовлі пов'язана із соціальними і релігійними суперечностями у місті, якими воно у першій половині XVII ст. «прославилось» на все Руське воеводство. З одного боку, між собою конкурували дві групи

⁶⁰ E. Latacz, *Balaban Jerzy, h. Korczak*, [w]: *Polski Słownik Biograficzny*, t. I, Kraków 1935, s. 250–252. Юрій Балабан був у 1643 р. королівським послом до семигородського князя Юрія Ракоція. На початку Хмельниччини, під час Корсунської битви, потрапив у татарський полон, звідки повернувся лише через два роки. У битві під Батогом він знову опинився в руках ординців, які звільнили його у 1654 р. Імовірно, пізніше Юрій Балабан повернувся до православ'я, про що вказує його тісне співробітництво із львівським владикою Арсенієм (Желиборським) у 1650-х рр. Зокрема, у 1656 р. від імені Желиборського він вніс до Львівського гродського суду заяву про право на столові маєтки єпископії в Перегінську (НМЛ, РкЛ-741, арк. 29–29 зв.).

⁶¹ E. Hornowa, *Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590–1648*, Opole 1963, s. 233.

⁶² „Skoro tylko dowiedzieli się, że jest unii świętej wiary katolickiej, bez żadnej dania przyczyny [...] jako jakiego zлочинця do więzienia gwałtem w łańcuchach zamknawszy, pobivszy, okrwawivszy, wzięli i tak przez trzy dni więzieniu trzymali”, ЦДА України у Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 111, с. 713–714).

⁶³ „Na tę cerkiew gwałtownie naszli [...], suknie jego własne na nim podarli, poszarпали, tamże ksiąg dwoje cerkiewnych gwałtownie wzięli [...], samego bili, szarpali, respektowali”, ЦДА України у Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 111, с. 839 (облята скарги 18 липня 1614 р.).

теребовельської громади, а з іншого, міщани боролися за свої права із тогочасними теребовельськими старостами, – спочатку Претвичами, а відтак Балабанами. Варто зазначити, що у міській раді домінували русини, а мовою її засідань (як і публічних зборів міщан) була руська. Всі провідні посади (бурмістра, райців тощо) також обіймали люди грецької віри. Протистояння у середовищі місцевої, переважно руської громади особливо загострилося у 1610–1612 рр., у зв'язку з виборами нового бурмістра Шимона Бубловича, кандидатуру котрого підтримував «дідичний війт» Теребовлі Якуб Варшавський. Однак не менш гострими соціальні конфлікти були і в два наступні десятиліття, коли загал міщан виступав проти патриціату, й зокрема війта-шляхтича. В окремі роки у Теребовлі фактично існувало двовладдя – тоді одночасно засідали й видавали розпорядження дві міські ради різних каденцій, одна з яких толерувалася місцевим старостою⁶⁴.

Конфлікти у Теребовлі 1611–1612 рр. мали також релігійне підґрунтя. Місцева королівська адміністрація підозрювала міщан-русинів у симпатіях до Москви, з якою Річ Посполита в той час провадила війну. Коли після здобуття Смоленська у 1611 р. шляхта хотіла влаштувати у Теребовлі урочистості, місцеві русини на чолі з родиною Микитичів не дали змоги дзвонити у дзвони, що мали оголосити у місті про перемогу поляків. Тоді ж посилювалося протистояння православних міщан з теребовельським плебаном о. Порадовським, який звинувачував їх у зневаженні Св. Тайн під час католицької процесії та „потурбуванні” самого латинського священика⁶⁵.

Для другої половини XVII ст. єдиним документально зафіксованим унійним храмом на території Львівської єпархії (у недатованому реєстрі духовних бенефіціїв, що перейшли до з'єднаної з Римом Київської митрополії) є руська церква у Жовкві⁶⁶. На жаль, підтвердити існування цього унійного осередку іншими контрольними джерелами не вдалося, тому цей запис викликає певні сумніви, адже жовківський храм міг з'явитися в документі й випадково. Коли в середині грудня 1670 р. німецький мандрівник Ульріх фон Вердум побував у Жовкві, то він застав тут, окрім домініканського монастиря з гарним костьолом, латинського парафіяльного храму й синагоги, лише три неуніатські руські церкви⁶⁷. У найдавнішому реєстрі церков Львівської єпархії 1680–1686 рр.⁶⁸ підпорядковані православному владиці Йосифові

⁶⁴ Детально перебіг цих конфліктів, на підставі багатого джерельного матеріалу, описує: E. Hornowa, *Stosunki ekonomiczno-społeczne...*, s. 261–270, 296–304. Дослідниця помилково називає Юрія Балабана рідним братом Олександра Балабана; насправді той доводився сином теребовельському старості Олександрові.

⁶⁵ ЦДДА України у Львові, ф. 17, оп. 1, спр. 110, с. 574–575. Коментар: E. Hornowa, *Stosunki ekonomiczno-społeczne...*, s. 271.

⁶⁶ *Katedry, monasterzy, ktore uniaci w possessiey swoiey mają w Koronie y w Wielkim x[ry]st[us]twie Litewskim*, [w:] В. Гарасимчук, *Матеріали до історії Козаччини XVII віку*, Львів 1994, с. 131.

⁶⁷ У. фон Вердум, *Щоденник*, пер. з нім. І. І. Сварник, [w:] Жовтень, № 9, 1983, с. 91.

⁶⁸ НМЛ, Ркп-157, Арк. 12 зв.

(Шумлянському, 1668–1708) храми Жовкви згадуються у складі Жовківського намісництва.

Підсумкові міркування

Завдяки специфічним регіональним обставинам, аж до 1700 р. руська етнорелігійна спільнота Галицько-Львівської Русі та Поділля зберегла відносну єдність, уникнувши інституційного поділу на Русь Унійну та Русь Православну, характерного для інших єпархій Київської митрополії. Водночас ідеї сопричастя з Римом, підкріплені адміністративним ресурсом католицької шляхти і королівського двору, все ж частково проникли в руське поспільство. Унійні тенденції простежуються на рівні окремих регіонів (Поділля і Брацлавщина), духовних інституцій (парафій і монастирів) та приватних конверсій світських осіб, священників і монахів. Зростання прокатолицьких настроїв на території єпархії пов'язане з проведенням у Львові 1629 р. унійного з'їзду та появою в сусідніх владцтвах протягом XVII ст. значної кількості „з'єднаних” русинів, що сприяло „імпорту” унійних ідей і настроїв. Натомість перехід на унію щонайменше кільканадцяти парафій, а також цілого церковно-адміністративного округу детермінували зазвичай преференції їхніх ктиторів, особливості територіальної локалізації духовенства та загострення соціальних і релігійних суперечностей у містах, відображаючи тогочасне національно-релігійне розмежування в українсько-білоруських землях. Конфесійна належність новонавернених осередків залишалася невизначеною як для православних, так і для уніатів, а їхній канонічний статус не завжди вписувався в тогочасні еклезіальні категорії. Дані обставини засвідчують поглиблення регіонального партикуляризму в Київській митрополії поберестейської доби, який призвів до правового відчуження окремих єпархіальних структур. Після Хмельниччини унійні осередки та територіальні анклавні в межах Львівського владцтва припинили своє існування, а конверсії на руський католицизм окремих мирян (передовсім шляхти) і клириків були зведені до мінімуму.

